

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 324

İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri

Kutlu Doğum Sempozyumu - 2001

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	97581
Tas. No:	297-92 KUT.D

ANKARA
2003

POPÜLER DİNİ KAYNAKLARIN HADİS AÇISINDAN DEĞERİ

Yusuf ACAR

Diyaret İşleri Başkanlığı Selçuk Eğitim Merkezi
Öğretim Görevlisi

Allah Kur'an'da, yeryüzünde vahiy aracılığı ile inşa etmek istediği insan tipinin "modeli/prototipi" olarak Hz. Muhammed'i göstermiştir. Yani Hz. Peygamber, ilâhî vahyin ete-kemiğe bürünmüş şekli, hayata aktarılmış ve bizzat yaşanmış bir tefsirdir. Bu itibarla İslâm'ın teorik kaynağı Kur'an ise, pratik kaynağı da Hz. Peygamber ve onun sünnetidir. Bu iki kaynağı birbirinden ayrı düşünmek, hakikat ile hayatı birbirinden ayırmak anlamını taşır. Bu öneminden dolayıdır ki Hz. Peygamber'in yaşam biçimini ve dünya-âhiret anlayışını tespit eden en önemli malzeme durumundaki hadis, on dört asırlık İslâm kültür tarihinde müstesnâ bir yer işgal etmiş ve müslümanların ekonomik ve siyâsî anlayışlarında, sosyal ve kültürel telakkilerinde, örf ve âdetlerinde hep belirleyici bir etkiye sahip olmuştur.

Hadis ve Sünnet, İslâm Dîni'nin ana kaynaklarından birisi olması yanında va'z ve irşad yoluyla olsun, yazılı ve görsel iletişim araçlarıyla olsun halkı dîni bakımından enforme etme noktasında da öteden beri önemli bir rol üstlenmiştir. Geçmişte ve günümüzde inanç esaslarından ibâdet ve ahlâka, tıptan ekolojiye, vatan sevgisinden birlik ve beraberliğe varıncaya kadar müslüman kitleleri bilgilendirmede ve yönlendirmede kullanılan argümanların başında şüphesiz "hadis" gelmektedir. Hatta günümüzde hadisin en yoğun kullanım alanı, enformasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu tebliğde, halkı dîni bakımdan bilgilendirmek ve müslümanlarda dîni hassasiyetler oluşturmak amacıyla kaleme alınan "Dîni Kaynaklar"daki hadis kullanımı incelenecektir.

Fakat böyle bir konuyu ele almanın bir takım zorlukları vardır. Her şeyden önce her hangi bir eserin hadis açısından değerlendirilmesi; eserde yer alan rivâyetlerin hem sübut ve sıhhat yönüyle ele alınmasını, hem de anlama ve yorumlama açısından kritiğini gerektirir. Burada ise hadisler, yalnızca sübut ve sıhhat durumları açısından konu edinilecektir. Diğer taraftan sadece ülkemizde yayımlanan veya kullanılan dîni kitapların söz konusu edilmesi durumunda bile bunlardan hangilerinin neye göre "Dîni Kaynak" sayılacağı tartışmaya açık bir konudur. Buna bir de Popülerlik eklenince subjektiflik daha da artmaktadır. Zira bazılarına göre popüler ve dîni

kaynak sayılan bir kitap, başkalarına göre böyle olmayabilir. Üstelik popüler olma niteliği de dönemseldir. Diğer taraftan bu sorun halledilse bile zaman itibarıyla böylesi tebliğlerde, dîni kaynakları tek tek ele alarak hadis açısından değerlendirmeye tabi tutma imkanı yoktur. Dolayısıyla burada seçmeci ve eleştirel bir metotla genel olarak tefsir, hadis, va'z-irşad ve ahlâk kitaplarında yer alan hadislerin özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böyle bir çalışma neticesinde, gerek vâizlerin gerekse eğitimcilerin İslâm'ı anlatırken sıklıkla başvurdukları dîni kitaplardaki hadislerin sıhhat durumu hakkında belirli bir fikir oluşacağı kanaatindeyiz.

A. Tefsir Kitapları

Kur'ân'ı insanlara Hz. Peygamber öğrettiği için onun aracılığına başvurmadan Kur'ân'ı yorumlamaya çalışmanın, yanlış anlamaya yol açacağı muhakkaktır. İlâhî kaynağından muhataplara iletilmesi ve teoriden yaşanan hayata dönüştürülmesi süreci de diyebileceğimiz Nebvî beyanlar ya da sünnet, Cârullah'ın da ifade ettiği gibi Kur'ân'ın en yetkin ve orijinal tefsiridir¹. Bu itibarla tefsir kitaplarında Hz. Peygamber'in gerek âyetlerin kelime anlamlarına ilişkin dilsel açıklamalarına, gerekse uygulamaya yönelik sözlü ve fiilî beyanlarına yer verilmesi gâyet doğaldır hatta olması gereken bir şeydir. Nitekim İslâmî ilimler geleneğinde ister *rivâyet* isterse *dirâyet* olarak adlandırılısın bütün tefsir kitapları -az ya da çok- hadise yer vermişlerdir. Bu hadisler ise genel olarak *sûrelerin fazîletleri*, *esbâb-ı nuzûl* ve *bazı âyetlerin anlamı* üzerinde temerküz etmektedir.

1. Sûrelerin ve bazı âyetlerin fazîletlerine ilişkin rivâyetler

Özellikle Sa'lebî, Zemaşerî ve Beydâvî gibi dirâyetçi müfessirler, hemen her sûrenin başında veya sonunda söz konusu sûrenin fazîletine dair hadis ya da hadisler zikretmişlerdir. Bu rivâyetlerin senedleri olmadığı gibi her hangi bir kaynağa da atıf yapılmamakta ve bazen cezm bazen de temrid sigası ile (ruviye) ifade edilmektedir. Hadisçiler, bu rivâyetlerin büyük bölümünün mevzû olduğu görüşündedirler. İster sahih ve hasen, isterse zayıf olsun fazîletine ilişkin hadis bulunan sûreler şunlardır: *el-Fâtîha*, *el-Bakara*, *Âlû İmrân*, *en-Nisâ*, *el-Mâide*, *el-En'âm*, *el-A'râf*, *et-Tevbe*, *el-Kehf*, *Yâsin*, *ed-Duhân*, *el-Mülk*, *ez-Zelzele*, *en-Nasr*, *el-Kâfirûn*, *el-İhlas* ve *Muavvizeteyn*.² Bunların dışında kalan sûrelerin fazîletlerini bildiren hadisler ise uydurmadır.³ Bu uydurma haberlerin kaynağını, Übey b.Ka'b'a nispet edilen bir rivayet oluşturmaktadır. Sa'lebî ve Vâhidî, senetli bir şekilde bu zattan bütün sûrelerin fazîletlerini tek tek haber veren uzunca bir hadisi merfû olarak nakletmişler ve her hangi bir değerlendirmede de bulunmamışlardır. Zemaşerî, Beydâvî, Neseî ve Ebu's-Suûd gibi tefsirciler ise mezkur hadisi bölmek sûretiyle her sû-

¹ Cârullah, Mûsa, *Kitâbu's-sünne*, Çvr. Mehmet Görmez, Ankara 1998, s. 17

² Suyûtî, Celalüddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman, *Tedribu'r-râvî*, Medine 1972, II.yayın, I-II, 1/290

³ Suyûtî, *age.*, 1/290; Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, Beyrut 1988, III.yayın, I-II, II/414, 415 ; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tizkâr fî efdalil'ezkâr*, Dimeşk 1979, II. yayım, son bölüm (209-287)

renin sonunda veya başında ve senetsiz bir şekilde zikretmişlerdir.⁴ Übey b. Ka'b dışında konuya ilişkin uydurma haberlerin isnad edildiği başka sahâbîler de vardır. Örneğin Zemaşerî ve Beydâvî'nin Fâtiha'nın üstünlüğünü anlatmak üzere yer verdikleri "Allah bir topluluğun üzerine kesinleşmiş azabı gönderir de içlerinden bir çocuk Kur'ân'daki Fatiha sûresini okursa Allah onlardan kırk yıl azabı kaldırır." şeklindeki uydurma rivâyet, Huzeyfe b.Yemân'a nispet edilmiştir. Yine Zemaşerî ve Neseffî'nin *Âyete'l-Kürsî*'nin fazîletine dâir Hz. Ali'den merfû olarak zikrettikleri iki rivâyet hakkında İbn Hacer, " Bunları hadis kaynaklarında bulamadım, senetleri yoktur." demektedir.⁵ İbn Kesîr, Suyûtî ve İbn Ebî Hâtim gibi rivâyet tefsircileri ise eserlerinde, fazîletleriyle ilgili makbul hadis bulunan sûrelerde söz konusu rivâyetlere yer vermişler ve bu konudaki uydurma haberleri zikretmemişlerdir.

1. *Esbâb-ı nuzûl ile ilgili rivâyetler*

Sûrelerin ve âyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan malzemelerden birisinin de nüzul ortamı bilgisi olduğu muhakkaktır. Bu itibarla tefsirlerin tamamına yakını nüzul sebepleri rivâyetlerine yer vermişlerdir. Fakat bu rivâyetler, rivâyet tefsirlerinde isnadlı olduğu halde dirâyet tefsirlerinde isnadsızdır. Ayrıca bunların hükümleri de belirtilmiş değildir. Bu tür rivâyetlerin ilk derlendiği ve kayda geçirildiği kaynaklar, hadis kitaplarının *Kitâbu't-tefsîr* bölümleri olduğu halde ⁶ tefsir kitaplarında bu bölümler kaynak gösterilmemiştir. Dolayısıyla bu nevi rivâyetlerin hangilerinin makbul ve hangilerinin merdud olduğu anlaşılımamaktadır. Âyet ve sûrelerin nüzul sebepleriyle ilgili Tefsir kitaplarında yer alan rivâyetlerin toplam sayısını Vâhidî 600, Suyûtî 800 ve Hasan Hanefî de 460 olarak belirlemiştir.⁷ Fakat el-Vâdî'nin çalışmasına göre, konuya ilişkin makbul rivâyetlerin sayısı iki yüzü geçmemektedir.⁸ Bunun anlamı şudur; konuya ilişkin olarak tefsir kitaplarında zikredilen rivâyetler içerisinde istidla- le elverişli olmayan pek çok haber mevcuttur. Suyûtî'nin ifadesi ile " Önceleri İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim gibi alimler hadisleri senedleri ile birlikte rivâyet ederken daha sonra pek çok müfessir senedleri hafzetti ve pek çok söze eserlerinde yer vermeye başladılar. Böylece sahih olanlarla zayıf rivâyetler birbirine karıştı."⁹ Sonuç olarak başlangıcından bu yana Kur'ân'ı anlama çabaları içerisinde önemli bir yer tutan ve tarihsellik, antropoloji ve hermeneutik gibi modern okuma biçimlerinde ise olduğundan fazla değer verildiğine inandığımız *esbâb-ı nuzûl bilgisi*, bütün rivâyetleri kapsayacak şekilde hadis metodu açısından yeniden değerlendirilmelidir. Zira hâlâ el-Hac 52-54.âyetlerin nüzul sebebi olarak *Garanik* olayının gösterilmesinin ve

⁴ Geniş bilgi için bkz. Ebu Şöhbe, Muhammed b. Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fi kütübî't tefsir*, Beyrut 1992, 1.yayım, s. 307-310

⁵ İbn Hacer, el-Askalânî, *el-Kâfi's-şâfi fi tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf* (el-Keşşâf ile birlikte IV. cild içerisinde), Beyrut ts. (Dârul-Ma'rife), s. 22

⁶ Serînsu, Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı nuzûlün Rolü*, Ankara 1994, s. 355

⁷ Polat, Selahattin, "Esbâb-ı nuzûl Üzerine", *I.Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu*, Ank. 1995, s. 117

⁸ el-Vâdî, Mukbil b. Hâdî, *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nuzûl*, Beyrut 1993, 1.yayım

⁹ Suyûtî, el-İtkan fi ūlumi'l-Kur'ân, II./190

üstelik senedinin de sahih ¹⁰ olarak takdim edilmesinin ortaya çıkardığı problemler görmezlikten gelinemez.¹¹ Hz. Peygamber ve eşi Hz. Zeyneb'e hakaret niteliğindeki malum rivâyetin Celâleyn, Zemaşerî, Neseî ve Taberî gibi tefsirciler tarafından el-Ahzâb sûresinin 28/37.âyetinin nuzûl sebebi olarak gösterilmesinin de affedilir türden hatalar olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Bu iki rivâyetin de uydurma olduğu açıktır.

1. Âyetlerin anlamlarına ilişkin rivâyetler

Rivâyet- dirâyet ayrımı yapmaksızın bütün tefsirler, âyetlerin gerek kelime gerekse genel anlamlarını açıklama noktasından hadise başvurmuşlardır. İbn Kesîr ve Suyûtî gibi bazı müfessirler, zaman zaman naklettikleri hadislerin kritiğini de yapmışlardır. Özellikle İbn Kesîr, aynı zamanda bir hadisçi olması itibari ile çoğu rivâyetleri sened açısından tenkit etmiş ve hükümlerini belirtmiştir.¹² Fakat böyle bir kritiğin bütün rivâyetler üzerinde yapıldığını söylemek ne İbn Kesîr ne de bir başka müfessir için mümkündür.

Abdullah Aydemir'in ifadesi ile müfessirlerin "*Kur'ân'da hiçbir kapalı nokta bırakmamak, her konuda yalan-yanlış, doğru-eğri, sahih-gayri sahih de olsa mutlaka bir şeyleri söylemek hırs ve hevesi*",¹³ Ahmed b. Hanbel'in "*Üç konudaki hadislerin aslı yoktur; melâhim, meğâzî ve tefsîr*"¹⁴ şeklindeki sözünü doğrular bir neticeye götürmüştür. Bağdâdî buradaki *tefsirden* kastın, Kelbî ve Mukâtil b. Sülayman'a ait eserler olduğunu söylese de hemen hemen bütün klasik tefsirlerde bol miktarda yer alan isrâiliyyât türü rivâyetler Ahmed b. Hanbel'i haklı çıkarır niteliktedir. Ebû Şöbbe ve Aydemir'in, tefsir kitaplarındaki isrâiliyyâta ilişkin örnekleme tarzında yaptıkları çalışmalar bile konunun vahametini gözler önüne sermektedir. İbn Abbâs, Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Selâm ve Temim ed-Dârî gibi bazı sahâbîlerden isrâiliyyât türü haberler nakledilse de bu tür malzemenin asıl kaynağı tâbiînden Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'dir. Hârût ve Mârût (el-Bakara 2/102), Tâlût ve Câlût (el-Bakara 2/246-251), Ashâb-ı Kehf (Kehf 18/9-22), Âd Kavmi ve İrem şehri (el-Fecr 89/7-8), Kârun (el-Kasas 28/76-82), Bel'am (el-A'raf 7/175,176), Uh-dûd Halkı (el-Buruc 85/4,7) ve Hâbil ile Kâbil (el-Mâide 4/27-31) konularındaki haberler istisnasız bütün klasik tefsirlerde yer alan isrâiliyyâtlardan yalnızca bir kaçıdır. Bu tür rivâyetlerin tamamen uydurma ve faydasız haberler olduğunu vurgulayan İbn Kesîr, Taberî ve Râzî gibi müfessirlerin yanında, sadece haberleri zikredip hiçbir değerlendirmede bulunmayan Zemaşerî, Beydâvî ve Neseî gibi tefsirciler de vardır. Eserinde bazı garib ve zayıf hadislere yer veren Râzî de isrâiliyyât türü

¹⁰ Suyûtî, *Esbâbu'n-nuzûl* (Celâleyn Tefsiri ile birlikte), II/14-16

¹¹ Garanik olayı ile ilgili geniş değerlendirme için bkz. Aksekili, Ahmed Hamdi, "Hatemü'l - Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi", sadeleştirip neşreden Hayri Kırbaoğlu, *İslâmî Araştırmalar*, c. VI, sayı II, Ankara 1992

¹² Bkz. Küçükkalay, Hüseyin, *İbn Kesir Hayatı İlmî Şahsiyeti ve Tefsirdeki Metodu*, Konya ts., s. 82

¹³ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 320

¹⁴ Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, Tah. ve Tah. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut 1994, II.yayım, I-II, II/231 (Rivâyet no. 1536,1537); Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II/403

kıssalardan yararlanmış ve bazılarını tenkit etmiştir.¹⁵

Son dönem tefsircilerinden Elmalılı'nın, hadis konusunda oldukça titiz davrandığını söylemek mümkündür. Uhdûd halkı ile ilgili rivâyetleri tahlil ederken mezkur rivâyate, Tirmizî'nin hasen-garib demesinden dolayı "Onun için biz de yalnız Kur'ân'ın beyanı ile iktifa edelim." şeklindeki ifadesi¹⁶ ile Ashâb-ı KeHF hakkındaki rivâyetleri tenkit metodu,¹⁷ hadis kullanmadaki dikkatini gösteren verilerden sadece bir kaçıdır. Aynı şekilde Seyyid Kutup da tefsirinde isrâiliyyât ve uydurma haberlere yer vermemiştir.¹⁸

A. Hadis Kitapları

Her ilim dalında olduğu gibi hadis kaynakları, aslî ve gayri aslî/fer'î olmak üzere iki kısımdır. Her hangi bir hadis kitabı; içerisindeki hadisler müellifinin senediyle rivâyet edilmiş ise *aslî*, senedsiz veya hadis kitaplarından isnadlı bir şekilde nakledilerek oluşturulmuş ise *gayri aslî* kaynak olarak adlandırılır. Buna göre Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Mâlik gibi hadisçilerin eserleri hadiste asıl kaynaklar; İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr, Suyûtî, Sehâvî ve Acîûnî gibi müelliflerin hadise dair eserleri ise gayri aslî/fer'î hadis kaynakları olmaktadır. Birinci gruptaki kaynaklardan hadis naklederken *ahrace*, *harrace* ve *ravâ* gibi rivâyet ve tahrir kavramları, ikinci gruptakilerden hadis alırken ise *evrade*, *zekera* ve *azâ* gibi terimler kullanılır. Mesele bir hadis için "Tirmizî rivâyet veya tahrir etmiştir" denilir ama "Suyûtî rivâyet etmiştir" denilmeyip bunun yerine "Suyûtî falan kitabında zikretmiştir veya derlemiştir" denilir. Bilimselliğin ve ilim ahlâkının gereği, ister va'z ve hutbelerde okunmak isterse kitaplarda yer verilmek üzere seçilsin öncelikle her hadisin aslî kaynaklardaki yerini göstermek ve daha sonra da fer'î kaynaklarda söz konusu hadis hakkındaki değerlendirmelere yer vermektir. Araştırmaya konu olan hadis için zikredilen aslî kaynaklara ulaşamama durumunda ise fer'î kaynakların belirtilmesi kafidir.

Az-çok dînî tahsil görmüş herkesin bildiği veya bilmesi gerektiğine inandığımız bu tahrir bilgilerinin hatırlatarak konuya başlamamızın sebebi; özellikle ülkemizde İslam Dîni ile ilgili araştırma yapan akademisyenlerden olsun halkı dînî bakımdan aydınlatmaya matuf çalışmalar yapanlardan olsun pek çok ilim adamının, ele aldıkları hadislerin kaynağı olarak *Keşfu'l-hafâ*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *Kenzu'l-ummâl* gibi gayri aslî hadis kitaplarını göstermeleridir. Bu türdeki hadis kitaplarının kaynak gösterilememesinin sebeplerini biraz sonraya bırakarak ilmî araştırmalar için olmasa bile geniş halk kitleleri nazarında popüler addedilen hadis kaynaklarını yukarıdaki tasnife bağlı kalarak tanıtmaya geçiyoruz. Bu bölümün amacı, popüler addedilen eserlerin neler olduğunu tek tek tespit edip tanıtmak değil, pratik olarak hadis kulla-

¹⁵ - Aydemir, *age.*, s. 118, 158, 230, 231, 236; Karaman, Hayrettin, İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, İst. 1984, s. 395

¹⁶ -Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/5691

¹⁷ -Elmalılı, *age.*, V/3219, 3220. Ayrıca bkz. Aydemir, *age.*, s. 177, 178

¹⁸ -Bkz. Ulvi es-Sakkaf, *Tahrîcu Ehâdis ve Âsâr fi Zilâli'l-Kur'ân*, Suud 1991

nımında gözlemlediğimiz bazı çarpıklıkların düzeltilmesine yardımcı olabilir düşüncesiyle sıkça kaynak gösterilen bazı hadis kitaplarının özelliklerini zikretmektir.

1- Aslı kaynaklar

Mevcut hadis edebiyatı içerisinde şüphesiz en muteber hadis kaynaklarını Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri oluşturmaktadır. Konuyu ele alış metodumuz ve maksadımız itibariyle "*Sahîhayn'daki hadislerin değeri*" üzerinde yapılan tartışmalardan¹⁹ sarf-ı nazar ediyor ve bu iki eserden hadis nakletme noktasında usulüne göre kaynak göstermenin, hadis hakkındaki hükmün de sahih olduğunun belirtilmesi anlamına geleceğini ifade ediyoruz. Yani bu iki eserdeki hadisler için ayrıca bir hüküm belirtmeye ihtiyaç yoktur. Fakat İbn Hibbân, İbnü's-Seken, İbnü'l-Cârûd, İbn Huzeyme ve Hâkim'in eserlerinden alıntılanan hadisler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu müelliflerin eserlerinin isimleri de *es-Sahih* olmakla birlikte içerisinde zayıf hadisler hatta özellikle Müstedrek'te az da olsa uydurma haberler vardır. Bu itibarla mezkur eserler, alıntılanan hadislere kaynak gösterildikten sonra varsa müellifin hadisin hükmüne ilişkin kanaati ve münekkid alimlerin görüşleri de mutlaka zikredilmelidir. Aynı yöntem *Sünen*, *Mesânid*, *Meâcim* ve diğer hadis literatürü için de geçerlidir. Yani İbn Mâce, Tirmizî, Ahmed b. Hanbel, ve Taberânî gibi alimlerin bir hadisi rivâyet etmelerini söylemek, o hadisin makbul (sahih ve hasen) olduğu anlamına gelmemektedir. İşte bu noktada şerhler, zevâidler ve tahrir kitapları gibi fer'î kaynaklardan istifade edilmeli ve müelliflerince aslı kaynaklarda hükmü belirlenmiş rivâyetlerin hükümleri buralardan tespit edilmelidir. Böyle bir usûl takip edilmeden hadis alıntılanmak; Hz. Peygamber'in söylemediği bir sözü veya yapmadığı bir eylemi ona yamamak, ona ait olmayan bir metin üzerinde yorum yapmak ve muhatapları yanlış yönlendirmek gibi pek çok mahzuru beraberinde getirecektir.

Fakat üzülerek ifade edelim ki, pratikte *Sahîhayn* dışındaki hadis kaynakları da *Sahîhayn* gibi muamele görmekte ve hemen her düzey ve branştaki ilim adamları eserlerinde, "*İbn Mâce, kitap,bab; Taberânî, cilt, sayfa; Hakim, Müstedrek, cilt, sayfa*" şeklinde kaynak göstermekle yetinmektedirler.²⁰ Böyle bir alıntı, sanki hadisin aynı zamanda *sahih* olduğu vehmini vermektedir ki bu her zaman doğru olmayabilir. Tirmizî'den bir hadis nakledip müellifin o rivâyet hakkındaki değerlendirmesi veya Müstedrek'ten nakledilen hadis ile ilgili hemen aynı sayfanın dipnotlarında Zehebi'ye ait kritiklerin görmezden gelinmesi, ya tembelliğin ya da intihalin bir göstergesi olsa gerekir. Kanaatimizce bu eksiklikler, Türkiye'de en yüksek seviyede dîni tahsil yapılan İlahiyat Fakültelerinde *hadis tahrir usulünün* müstakil bir ders şeklinde okutulmamasından kaynaklanmaktadır.

¹⁹ - Hatipoğlu, Mehmet Said, "Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslim'e Yöneltiltikleri Eleştirileri" , *İslâmî Araştırmalar*, c.X, sayı 1-2-3, Sünnet Özel Sayısı; Kandemir, Yaşar, "Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkit-lerin Değeri" ve Müzakere-leri, *Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu*, İst. 1997, s. 33

²⁰ - Mesela bkz. Canan, İbrahim, *Hz.Peygamberin Sünnetinde Terbiye* ; Hizmetli, Sabri, *Cuma Namazı Kadınlara da Farzdır*; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerle Gerçekler*; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam, Aile ve Ticaret İlmihalleri*; Öztürk, Yaşar Nuri, *Kendi Dilinden Hz. Muhammed*; Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*; Demircan, Ali Rıza, *İslam'a Göre Cinsel Hayat*; Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okuma Kaideleri*.

2. Gayri aslî/fer'î kaynaklar

Daha ziyade fihrist, şerh ve yorum, va'z -irşad ve halk arasında hadis diye do-laşan sözlerin hadis olup olmadığını araştırmak gibi farklı amaçlarla oluşturulan fer'î kaynaklar, aslî kaynakların anlaşılmasında yardımcı ders kitapları niteliğindedir. Do-layısıyla bu tür eserler nazar-ı dikkate alınmaksızın aslî kaynaklar ve hadislerinin anlaşılması neredeyse imkansızdır. Fakat yerinde ve doğru kullanılmaları şartıyla. Ama yine üzümlere belirtelim ki, hadislerin hükümleri ve anlaşılması noktasında mü-racaat edilmesi gereken bu eserler, uygulamada çoğu kez aslî kaynakların gördü-ğü muameleyi görmekte ve sübut açısından kaynak gösterilmektedirler.²¹ Mesela hadislerin kaynakları için dipnotlarda *Keşfu'l-hafâ*, *Câmiu's-sağîr*, *Kenzu'l-ummâl*, *İhyâ*, *et-Tâc*, *Râmu'z-ehâdis* ve *Riyâzu's-salihîn* gibi eserlere oldukça sık rastla-nılmaktadır. Fakat işin daha da garip tarafı, bu tür eserlerde müellifleri tarafından hadislere verilen hükümler bulunmasına rağmen bunlardan hiç bahsedilmemesidir. Bu tür yer göstermelerin, hem bilimsellik hem de ilim ahlâkı ile bağdaşmayacağı açıktır. Aslî kaynaklar dururken fer'î kaynaklardaki hadislerin hiçbir hüküm belirtme-den va'z ve irşadda kullanılması, toplumda zayıf hadislerin sahih olanlardan daha fazla yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadığını düşünürüz. Fakat asıl büyük vebal, Arapça asıllarında varolan kaynaklara ve tenkitlere, lüzumsuz bilgiler olarak görüp tercemede yer vermeyen mütercimlerin olsa gerekir.²²

Bütün bunların yanında halkın, isnad-metin ve kaynak-hüküm gibi teknik bilgile-rin ilgilendirmemesi ve direkt olarak Hz. Peygamber'in sözleriyle veya yaşam biç-i-miyle karşılaşma isteği/zarureti olduğu bir vakıdır. Böyle bir isteğin göz ardı edil-mesi de doğru değildir. Ama böyle bir gerekçe dahi bize, yanlış yapma hakkını ver-mez. Nitekim bu ihtiyacı karşılamak üzere *Riyâzu's-salihîn*, *el-Lü'lüü ve'l-mercân* ve *Meşâriku'l-envâr* gibi sırf sahih hadislerden müteşekkil eserlerin yanında *et-Terğîb ve't-terhîb* ve *et-Tâc* benzeri, hadislerin hükümleri ile birlikte yer aldığı kitaplar da yazılmıştır. İşin doğrusu, aslî kaynaklara müracaat edemeyenlerin bu tür eserlere başvurmasıdır.

A. Va'z-irşad ve Ahlâk Kitapları

Gerek kürsî ve minberden, gerekse değişik mekanlarda oluşturulan ders halka-ları vasıtasıyla müslümanları dînî bakımdan aydınlatmak amacıyla yapılan sohbet-lerde kullanılmak üzere pek çok mev'ıza ve ahlâk kitabı kaleme alınmıştır. Nitekim geçmişte olduğu gibi bugün de bu tür kitaplar, konuları âyet ve hadisler ışığında ve herkesin anlayabileceği basitlikte ele alması gibi kolaylıklarından ötürü vâizlerin ve

21 - Bkz. Canan, *age.*; Demircan, *age.*; Karaçam, *age.*; Yücel, İrfan, Hac Rehberi; Açıkgenç, Alpaslan, "Ku'ân'da 'İlim' Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Dair Yaklaşım ve Bunun Tefsir Yöntemine Etkisi", *Kur'ân'ı Anlamada Tâ-rihsellik Sorunu Sempozyumu*, Bursa 1996; vs.

22 - Mesela mevcut Ramuzü'l-ehadis tercemesinde, hadislerin kaynakları ve bazı tenkitler Arapça aslında bulunması-na rağmen Türkçe'ye çevrilmeyip atlanmıştır. İhyâ'nın Serdaroğlu tarafından yapılan tercemesinde de durum ay-nıdır.

eğitimcilerin başucu kaynağı durumunda olmuştur. Hatta dînî hassasiyetleri olan hemen her müslümanın kütüphanelerini de süslemektedir.

Kısaca va'z edebiyatı diyebileceğimiz eserlerin içerisinde şüphesiz Gazzâlî'nin *İhyâ ulûmi'd-dîn* isimli eseri ayrı bir konuma sahiptir. Asırlarca vâizlerin ve ilim adamlarının ellerinden düşürmediği bu eserin burada bizi ilgilendiren yönü, içerisinde bulunan 4613 hadisin sıhhat durumlarının ne olduğudur. Eserin bütününe yönelik şerh ve haşiye yazan, ihtisar eden, fazîletlerini ve özelliklerini anlatan pek çok müellifin²³ yanında, yalnızca hadisleri üzerinde çalışma yapan muhaddisler de olmuştur.²⁴ Fakat bunların içerisinde İrâkî'nin *el-Muğnî* adlı eseri, *İhyâ*'da yer alan hadislerin tamamının tahririni muhtevî olması hasebiyle ayrı bir öneme sahiptir. İrâkî'den önce *İhyâ* üzerinde *İ'lâmu'l-ahyâ bi ağılâtı'l-İhyâ* adlı risalesiyle çalışma yapan İbnü'l-Cevzî şöyle demektedir: "*İhyâ*'da uydurma hadisler ve sahih olmayan haberler yer almaktadır. Az miktarda da sahih hadis vardır. Bunun sebebi ise, Gazzâlî'nin rivâyet ilimlerdeki bilgisinin azlığıdır. Hâtıbu'l-leyl gibi hadis nakletmiştir. Keşke bu hadisleri, bilenlere arz etseydi."²⁵ İbn Kesir de " *Pek çok dînî bilgileri ihtiva etmesi ve tasavvuf ile kalbin işlevlerine dair incelikler barındırması itibarıyla çok güzel, güzel olduğu kadar da ilginç bir kitaptır. Fakat içerisinde oldukça fazla garib, münker ve mevzû haberler vardır. Nitekim İbnü'l-Cevzî ve İbnü's-Salah da aynı şekilde İhyâ'yı tenkit etmişlerdir.*"²⁶ diyerek İbnü'l-Cevzî'ye katılmaktadır. İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim da aynı düşünceleri paylaşmışlar ve Gazzâlî gibi bir alimin eserinde bu tür hadislerin bulunmasını, hadis birikiminin az olmasıyla gerekçelendirmişlerdir.²⁷ Gerçekten de İmam Gazzâlî, te'vîle muhtaç bazı hadislerin kendisine sorulması üzerine kaleme aldığı *Kânûnu't-te'vîl* isimli risalesinde "*Bıdâatî fî ilmi'l-hadîs müzcâtûn/Benim, hadis ilmindeki bilgi birikimim azdır.*"²⁸ demektedir. Zebîdî, *İhyâ* üzerine yapılan tenkitleri ve bunlara verilebilecek cevapları ifade ettikten sonra, "*Doğrusu şudur ki, musannıfın İhyâ'da zikrettiği hadisler arasında sahih ve hasenler bulunduğu gibi zayıf, şaz, münker ve uydurma rivâyetler de vardır*"²⁹ diyerek en tutarlı ve insafli kanaati serdetmiştir. Benzer ifadeleri Sübkî de kullanmakta ve Gazzâlî'nin bizzat kendisinin *hadis konusunda bilgisinin kıt olduğunu* itiraf ettiğini belirtmektedir.³⁰ Mazerî ve Turtuşî gibi bazı alimlerin gayri ciddî ve aşağılayıcı cümlelerini bir tarafa bırakırsak genel olarak hadisçilerin, *İhyâ*'nın hadisleriyle ilgili değerlendirmelerine katılmamak mümkün değildir.

23 - Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı üzerine yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Bedevî, Abdurrahman, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, Kuveyt 1977, II.yayım

24 - İrâkî, Zeynüddin Ebu'l-Fadl Abdurrahim, *el-Muğnî an hamli'l-esfar*; İbn Kutluboğa, Kasım, *Tuhfetü'l-ahyâ fî mâ fâte min Tahrîci ehâdisi'l-İhyâ*; Zebîdî, Muhammed b. Hüseyin, *İthâfu's-sâdeti'l-müttekin bi şerhi esrârı Ulûmu'd-dîn*

25 - İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, Neşreden Abdulkadir Ata - Mustafa Ata, Beyrut 1992, I.yayım, I-XVIII, XVII/126

26 - İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *el-Bidaya ve'n-nihaye*, Beyrut 1990, I-IVX, II.yayım, XII /174

27 - İbn Kesir, *age.*, XII /174; Zebîdî, *age.*, I/38

28 - Gazzâlî, *Risale, Kânûnu't-te'vîl* (Mecmua Rasaili'l-Gazzâlî içerisinde), Beyrut 1988, c. VII, s.132

29 - Zebîdî, *age.*, I/38

30 - Sübkî, Tacüddin Ebu Nasr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, Kahire ts. Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, I-IX, VI/24

Merhum Davutoğlu'nun ve Ubeydullah Küçük'ün Serdaroğlu tarafından yapılan tecemeye yazdıkları Takriz'lerde yaptıkları gibi, *İhyâ'nın hadislerini tenkit edenleri selefi, vahhâbî, neo-selefiyye ve mutezili* olmakla suçlayarak bir takım hamâsî duygularla ve savunmacı bir mantıkla güya Gazzâlî'nin ilmî şahsiyetini düşürmemek adına İhyâ'da uydurma hadisin bulunmadığını söylemek doğru bir yaklaşım değildir. Hadise hüküm vermenin ichtihadiliğini ve bazılarının uydurma dediğine diğerlerinin farklı hüküm verebileceğini gerekçe göstererek Gazzâlî'yi tebrie etmeye çalışmanın da yersiz olduğu kanaatindeyiz. Zira asıl olan, Hz. Peygamber'in söylemediğini ona söyletmemektir.

Gazzâlî'yi savunma ihtiyacı hisseden bir kısım ilim adamının tuttuğu argümanlardan birisi de, zayıf hadislerle amel meselesidir. Bu yaklaşıma göre zayıf hadisler ihtiva eden *İhyâ*, netice itibariyle bir va'z ve ahlâk kitabı olduğundan ve bu tür fadâil-i a'mâl konularında da zayıf hadislerle amel edilebileceğinden tenkit edilmesi yersizdir.³¹ Fakat Yahyâ b. Maîn, Müslim ve Ebû Bekr İbnü'l-Arabî gibi zayıf hadislerle kesinlikle amel edilemeyeceğini söyleyen muhaddisleri bir tarafa bırakıp bazı şartlarla amel edilebileceğini ileri süren âlimlerin görüşlerine itibar etsek bile *İhyâ*, *Kûtu'l-kulûb* ve *Ğunyetu't-tâlibîn* gibi eserlerdeki zayıf hadislerle amel edilmesi oldukça zor görünmektedir. Çünkü amel edilmesi düşünülen zayıf hadisin; *1. Amellerin fazîleti veya ahkam-itikada müteallik olmayan va'z ve kıssa gibi konularla ilgili olması 2. Râvîlerinin yalancı olması, yalancılıkla itham edilmesi ve aşırı hata etmesinden kaynaklanan şedidü'd-da'f olmaması 3. Amel edilen bir aslın altına girmesi 4. Zayıf hadislerle amel edilirken ihtiyatlı davranılması* şeklinde özetleyebileceğimiz bir takım şartları bulundurması gerekir.³² Halbuki mezkur eserlerde *münker*, *metruk* ve *bâtıl* gibi aşırı zayıf olan yığınla hadis vardır. Ama bunların da ötesinde *İhyâ*'da asılsız ve uydurma haberler de vardır ki, bunları '*zayıf hadislerle amel edilir*' mantığıyla değerlendirmek mümkün değildir. Meselâ farzlar ve revâtip sünnetlerin dışında haftanın her gün ve gecesinde belirli surelerin okunması suretiyle kılınması halinde bin bir beladan kurtulunacağını ifade eden merfû haberler³³ ile Âşûre, Berat, Mevlid ve Regâib gibi özel gün ve gecelerde kılınması tavsiye edilen yüzlerce rekât tutarındaki özel namazlardan bahseden³⁴ mevzû hadislerin³⁵, "*fadâil-i a'mal konularında zayıf hadislerle amel edilebilir*" gibi bir yaklaşımla kabul edilmesi; asırların birikimi olan kütüphaneler dolusu hadis literatürünün inkarı anlamına gelir. Bu tür hadislerle mü-

31 - Arslan, Aydın, *İhyâu Ulûmî'd-din Tercemesi*, İst. 1978, I-X, I/38-48

32 - Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I/298, 299; Leknovî, Abdulhay, *el-Ecvibetü'l-fâdile*, Halep 1994, III. yayım, s. 43-50; Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İst.1997, s.120-129

33 - Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, Mısır ts (el-Mektebetü't-Ticariyye), I-IV, I/197-200

34 - Gazzâlî, *age.*, I/203, 369

35 - İrâkî, *el-Muğni an hamli'l-esfar* (İhyâ ile birlikte basım), Mısır ts (el-Mektebetü't-Ticariyye), I-IV, I/197-200; İbnü'l-Cevzi, *el-Mevdûât*, tah. Nureddin Boyacılar, Riyad 1997, I.yayım, I-IV, s. II/417-428, II/432-450; İbn Receb, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Letâifu'l-meârif fimâ'l-mevâsim mine'l-vazâif*, Beyrut 1992, I.yayım, s.s. 236-240, 225-235; Leknovî, *el-Âsârü'l-merfûa fi'l-ahbânü'l-mevdûa*, tah. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1984, I.yayım, s.47-55,62, 80, 90. İhyâ'daki mevzu haberlerin yeri ve sayıları için bkz. Süveydî, Muhammed Emin b. Ali el-İrâkî, *el-Mevdûât fi'l-İhyâ*, thk. Ali Rıza b. Abdullah b. Ali Rıza, 1993 Riyad, birinci yayım.

samaha ile bakmanın neticesinde üzülererek müşahede etmekteyiz ki, dînî bilgisini yalnızca aile ve çevreden edinen sıradan insanların yanında dînî tahsil yapan çok sayıdaki müslümanlar da söz konusu gün ve gecelerde yüz rekat berat namazı veya reğaib namazı kılmakta ve hararetle başkalarına tavsiye etmektedirler.

Sonuç itibariyle Gazzâlî'nin büyük oranda Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtu'l-kulûb adlı eserinden yararlanarak oluşturduğu³⁶ *İhyâ'sı*; sahih, hasen, zayıf ve uydurma haberleri muhtevîdir. Fakat aynı zamanda, geçmişte olduğu gibi bugün de ilim adamlarının müstağnî kalamayacağı kıymette bir eser olduğu da herkesçe müsellemdir. O halde yapılması gereken şey, bu ve benzeri eserlerden yararlanırken hadisler konusunda dikkatli olunmalı ve mutlaka her hadisin hükmüne ilişkin muhaddislerin değerlendirmelerine müracaat edilmelidir. İlk baskılarından itibaren dipnotlarda Irâkî'nin *el- Muğnî* isimli tahrir çalışmasının yer almış olması, bu eserden istifade edecekler için büyük bir şanstır. Ancak üzülererek ifade edelim ki, Serdaroğlu tarafından yapılan tercemede Irâkî'nin yaptığı tahrir görmezden gelinerek Türkçe'ye çevrilmemiş ve tamamen baştan savma bir şekilde ne olduğu anlaşılabilen bir takım kitapların ve râvîlerin isimleri kaynak olarak gösterilmiştir. Ali Arslan çevirisinde ise, mütercimim hadis ilimlerine ve istilahlara yabancı olmasından kaynaklansa gerek bazı yanlışlıklar yapılmış olmasına rağmen Irâkî'nin kıymetli eseri mümkün merteye dipnotlarda gösterilmiştir.

Va'z edebiyatını oluşturan iki yüz elli dolayındaki eserde yer alan hadislerin genel bir değerlendirmesini yapmak üzere yapılan bit doktora tezinde³⁷ ulaşılan sonuçları burada aktarmanın, va'z-ahlâk kitaplarında kullanılan hadisler hakkında bir kanaat oluşmasında faydalı olacağını düşünüyoruz. Hem geçmişte hem de günümüzde yaygın olarak kullanılmış olmasından hareketle çalışmaya esas olmak üzere seçilen dokuz va'z kitabındaki³⁸ takriben dört bin hadis şöyle değerlendirilmiştir: "*Hadislerin % 53'ü Kütüb-ü tis'ada ve % 30'u Kütüb-ü tis'a dışındaki hadis kaynaklarında yer almaktadır. % 16'sının ise kaynakları tespit edilememiştir. Toplam hadislerin % 52'si makbul, % 40'ı ise merduddur. Uydurma hadislerin sayısı ise 199 olup oranı % 4'tür.*"³⁹

Hicri beşinci asırdan itibaren yoğun bir şekilde hadisçiler tarafından oluşturulan *hasâis, delâil ve şemâil* edebiyatı da, içerisindeki hadisler itibariyle va'z-ahlâk kitaplarından daha aşağı değildir. Tasavvuf edebiyatındaki velilere atfedilen binlerce kerâmât ve menkıbeye öykünerek Hz. Peygamber'i, hârikulade olaylarla desteklemek

36. İhyâ'nın kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Saklan, Bilâl, "İhyâ Ulûmi'd-dîn'in Temel Kaynaklarından 'Kûtu'l-Kulûb' ", Tasavvuf, Ocak 2001/5, s. 57-62

37. Yeşil, Mahmut, *Va'z Edebiyatında Kullanılan Hadisler ve Değeri*, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1997

38. Bu eserler: Kâsım b. Sellâm, *el- Hutab ve'l-mevâiz*; Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tenbîhu'l- gâfilîn*; İbnu'l-Cevzî, *eş-Şifa fi mevâizil-mulûk ve'l-hulefâ*; İbn Recep el-Hanbelî, *Buğyetu'l-insan*; Seyyid Ali Zâde, *Şerhu Şir'ati'l-İslam*; Hasan b. Ümmî Sinan, *el-Mecâlisü's-Sinâniyye*; Osman Hopavî, *Dürratü'n-nâsihîn*; Mehmet Rahmî Egin, *Tefciru'l-tesnîm* ve Ömer Nasuhi Bilmen, *Nasâyih-i Kur'âniyye* adlı eserleridir.

39. Yeşil, age. s. 142

ihtiyacı içerisinde olan Beyhaki, Kâdî İyâd, Ebû Nuaym ve Suyûtî gibi hadisçiler ilk dönem hadis kaynaklarında yer almayan ve hadis usûlü kriterleriyle de bağdaşmayan pek çok rivâyeti naklederek bir Peygamber portresi oluşturmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in ahlâkî ve insanî yönünden ziyade bedenî ve ırkî niteliklerini aşırı yüceltmeci ve kurgusal bir tarzda ele alan bu tür eserlerde, makbul haberlerin yanında çok sayıda zayıf ve mevzû rivâyetlerin de yer aldığına şahit olmaktadır. Bunların arasında en çok kullanılan ve Türkçe'ye de çevrilen Kadî İyâd'ın *eş-Şifâ bi ta'rifî hukûki'l-Mustafâ* ve Suyûtî'nin *el-Hasâisu'l-kübrâ* isimli eserleri de yukarıdaki zafattan âzâde değildir. Büyük muhaddis Zehebî eş-Şifa'yı "*Peygamberlik onurunun müstağni olduğu uydurma haberler ve müellifinin garip yorumlarıyla dolu*" bir kitap olarak nitelemekte ve "*fe li mâzâ yâ kavmu neteşebbeu' bi'l-mevdûât / açlığımızı niçin uydurma haberlerle gidermeye çalışıyoruz*"⁴⁰ diyerek bu edebiyat türünü sorgulamaktadır. Suyûtî'in, yirmi yılda bu alandaki en güvenilir eser olarak oluşturduğunu söylediği *el-Hasâisu'l-kübrâ*'nın da eş-Şifa'dan fazlası var eksigi yoktur. İşin daha da ilginç yanı ise Suyûtî'nin, uydurma haberlere ilişkin yazdığı *el-Leâliu'l-Masnûa* isimli eserinde mevzû olduğunu söylediği hadislerin bir kısmına sanki makbulmüş gibi *el-Hasâis*'ta yer vermesidir. et-Tuleydî'nin yaptığı çalışmaya göre, *el-Hasâis*'in 1/3'ü makbul haberlerden, geriye kalan kısmı ise münker ve metruk gibi aşırı zayıf hadisler ile isrâiliyyât ve uydurma haberlerden oluşmaktadır. Nitekim Tuleydî'nin, zayıf ve uydurma haberler ile isrâiliyyâtları çıkartmak sûretiyle oluşturduğu *Tehzîbü'l-Hasâisi'l-kübrâ* isimli eseri, yalnızca normal bir cilt tutarındadır.⁴¹ Halbuki aslı üç mücellittir. Demek ki eserin ancak 1/3 kadarı makbul haberlerden oluşmaktadır. Ayrıca mezkur çalışmanın başında, *el-Hasâis*'daki uydurma haberlerin bir listesi de verilmiştir.

Ele aldığımız birkaç örnek üzerinde tefsir, hadis ve va'z-ahlâk kitaplarının hadis açısından değerini tespit etmeye çalıştık. Elde edilen sonuçların ayrı ayrı bütün dînî kaynaklar için genelleştirilmesinin doğru olmayacağını biliyoruz. Zaten bu tebliğin amacı da popüler dini kaynakların ayrı ayrı ele alınıp hadislerinin tahrir edilmesi ve değerlendirilmesi değil, genel olarak söz konusu eserlerde kullanılan hadislerin nitelikleridir. Böyle bir çalışmanın pratikte sağlaması düşünülen fayda ise; halkı dînî bakımdan enforme etme görevini yürütenlerde, karşılıklarına hadis olarak çıkan her metnin mutlaka kaynağını ve hükmünü sorma bilincinin gelişmesine yardımcı olmaktır. İsrâiliyyâtın ve uydurma haberlerden arındırılmış dînî kaynaklar oluşturmaya ya da en azından dînî kaynak olarak piyasada bulunan eserleri, hadislerini tahrir etmek sûretiyle terceme edip yayımlamanın ülkemiz için hâlâ önemli bir ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

40 -Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1990, dokuzuncu yayım, I-XXIII+II, XX/216

41 -Tuleydî, Abdullah, *Tehzîbü'l-Hasâisi'l-kübrâ*, Beyrut 1410, II. yayım